

O'ZBEK TILIDAGI PARALIMPIADAGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15723289>

Islomova Maftuna Yusuf qizi

TerDPI, Xorijiy til va adabiyoti

2-kurs magistratura talabasi

[Tel:91-076-27-28](tel:91-076-27-28)

Elektron pochta: islomova815@gmail.com

Annotatsiya

Maqola o'zbek tilidagi Paralimpiadaga oid leksik birliklarning strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda Paralimpiya sohasiga xos so'zlar va iboralarning tuzilishi, shakllanish usullari, morfologik, sintaktik, fonetik va semantik jihatlari o'rganiladi. Xalqaro terminlarning o'zbek tiliga moslashuvi, o'zbek tilining ichki resurslari asosida hosil qilingan so'zlar va frazeologik birikmalar alohida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu leksik birliklarning ijtimoiy-madaniy ahamiyati, xususan, inklyuzivlik va tenglik tushunchalarini targ'ib qilishdagi roli ta'kidlanadi. Maqola tilshunoslik va sport sohasi bo'yicha tadqiqotchilar, shuningdek, o'zbek tilining leksik boyliklariga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar

Paralimpiya, o'zbek tili, leksik birliklar, strukturaviy xususiyatlar, nogironlik, sport terminlari, o'zlashma so'zlar, murakkab so'zlar, frazeologik birikmalar, morfologik moslashuv, sintaktik tuzilish, fonetik adaptatsiya, semantik xususiyatlar, inklyuzivlik, ijtimoiy-madaniy ahamiyat.

O'zbek tilidagi Paralimpiadaga oid leksik birliklarning strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilish uchun avvalo ushbu soha bilan bog'liq so'zlar va iboralarni ko'rib chiqish, ularning tuzilishi, shakllanish usullari va lingvistik xususiyatlarini o'rganish lozim. Quyida ushbu mavzu bo'yicha umumiy tahlil keltiriladi:

Paralimpiadaga oid leksik birliklar o'zbek tilining umumiy leksik tizimiga xos bo'lgan qonuniyatlar asosida shakllanadi. Bu birliklar asosan quyidagi turlarga bo'linadi:

Soddalashgan so'zlar: Masalan, „Paralimpiya“, „nogironlik“, „sportchi“, „medal“ kabi so'zlar. Bu so'zlar ko'pincha xalqaro terminlardan o'zlashgan yoki o'zbek tilining ichki resurslari asosida shakllangan. Oddiy so'zlar-morfologik

jihtadan belgilanmagan, bitta yagona o'zakdan iborat bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Paralimpiada lug'at kontekstida quyidagi so'zlarni o'z ichiga olishi mumkin: paralimpiya, sportchi, nogiron va musobaqa kabi terminlar bo'lishi mumkin. Bu birliklar odatda yanada murakkabroq birlikni hosil qilishda ishtirok etadi. Oddiy leksemalar odatda monomorfik so'zlar sifatida ma'lum bo'lib, ularda hech qanaqa qo'shimcha yoki qo'shma so'zlar mavjud bo'lmaydi, ko'zga ko'rinmas yagona o'zakdan iborat bo'ladi. Bu har qanday tildagi lug'at boyligini tuzishda muhim muhim fundamental ahamiyat kasb etadi, boshqa qo'shimcha morfologik strukturalarning shakllanishida asosiy birliklar sifatida qatnashadi. O'zbek tilida Paralimpiada kontekstida, oddiy leksemalar-o'zbek tiliga xos so'zlar yoki Paralimpiada sferasi-sohasiga oid bo'lgan narsalar, holatlar, odamlar yoki musobaqalarni to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirilgan so'zlar bo'lishi mumkin.

Misol uchun, paralimpiyada so'zi qarzga olingan so'zlar qatoriga kiradi, bu xalqaro termin hisoblanib, o'zbek tili leksikasida oddiy leksema sifatida mavjud bo'ladi. Bu nogironligi mavjud bo'lgan atletikachilarning harakatini ifodalaydi, ammo hech qanday morfologik o'zgarishga uchramagan.

Bunga o'xshagan terminlar o'zbek tilida ingliz tiliga tarjima qiladigan bo'lsak, sportchi-athlete, nogiron-disabled, musobaqa-competition, yutuq-achievement kabilar o'zbek tili Paralimpiada diskursida ko'plab topilishi mumkin. Bu so'zlar strukturaviy jihatdan oddiy tuzilishga ega ekanligi bilan xarakterlanadi.

Bu oddiy so'zlar odatda ot so'z turkumiga mansub bo'ladi, bundan tashqari sifatlarni(mustaqil-independent), fe'llarni (qatnashmoq-to participate), ravishlarni(tez-quickly) so'zlar ham qatnashishi mumkin. Bunda ular qatnashuvchilarning sifatini yoki harakat-holatini anglatishi mumkin. Bunaqa oddiylik odatda keng ommaning ya'ni media-ommaviy axborot vositalarining, ta'lim beruvchilarning, xalqning tezda anglab olishi hamda hammaga tushunarli bo'lishi uchun xizmat qiladi.

Foydalanish jihatidan qaraydigan bo'lsak, bu kabi oddiy so'zlar odatda hech qanaqa hissiy ta'sir qiladigan bo'yoqlarga ega bo'lmaganligi sababli ulardan kinofilmlarning yozuv qismidagi subtitrlarda, sarlavhalarda, shiorlarda foydalanish mumkin. Misol uchun, Nogiron sportchilarning yutuqlari (Achievements of disabled athletes) yoki Paralimpiada bahslari boshlandi (Paralympic competitions have begun) kabilar bo'lishi mumkin, ular asosan jurnalistika sohasi hamda rasmiy nutqlarda muhim o'rin egallashi ta'kidlanmoqda.

Strukturaviy jihatdan ya'ni qurilish jihatdan bu kabi so'zlar juda murakkab tuyilmasligi mumkin, lekin semantic-ma'no jihatdan juda salmoqli hisoblanadi. Bundan tashqari, ta'lim, huquq kabi idoraviy muassasalarda ishlatilishi mumkin, chunki ular standart shaklda bo'ladi.

Oddiy morfemalar o'zbek tilida ingliz tilidagi leksemalar bilan tog'ridan to'g'ri mos keladi, sababi ular juda murakkab tuzilishga ega emas. Milliy lug'at boyligining tuzilishida ham muhim asosga ega bo'lib, ular murakkab sport terminlari hamda so'z birikmalarining yasallishiga asos bo'ladi. Bular madaniy nogironlik sporti hamda lingvistikasining shakllanishiga hissa qo'shishi mumkin.

O'zbek tilidagi Paralimpiadaga oid oddiy leksik birliklar'

O'zbek tilida leksemalar	So'z turkumlari	Ingliz tilidagi ekvivalenti	Matnlarda foydalanishi
Paralimpiya	Ot	Paralympics	Paralimpiya o'yinlari boshlandi.
Sportchi	Ot	Athlete	Har bir sportchi o'z guruhlariga birlashtirildi.
Nogiron	Ot	Disabled person	Nogiron sportchilarning huquqlari muhimdir.
Musobaqa	Ot	Competition	Paralimpiada musobaqalari xalqaro miqyosda o'tkaziladi.
Yutuq	Ot	Achievement	Yosh sportchi katta yutuqqa erishdi.
Qatnashmoq	Fe'l	To participate	U Paralimpiada o'yinlarida qatnashdi.
Mustaqil	Sifat	Independent	Mustaqil sportchilar to'g'ridan to'g'ri finalga chiqdi.
Tez	Ravish	Quickly	Sportchi marra tomon tez intildi.

Murakkab soʻzlar: „Paralimpiya oʻyinlari“, „nogiron sportchi“, „aravachali sport“ kabi birikmalar. Bu birikmalar oʻzbek tiliga xos sintaktik qonuniyatlarga asoslanadi. oʻzbek tilidagi Paralimpiadaga oid boʻlgan qoʻshma leksemalar deganda, qoʻshma yoki koʻp oʻzakli morfemalar tushunilishi mumkin, ular odatda ikki va undan ortiq boʻlgan oʻzak morfemalarning birikishi natijasida bitta yagona maʼnoni hamda konsepsiyani anglatadi. Qoʻshma soʻzlar oʻzbek tilida tematik soha yoki professional sohalarda ishlatilinadi. Bular aniqlikni ifodalaydi hamda oʻzbek terminologiyasining boyishiga xizmat qiladi. Qoʻshma soʻzlar turli xil matnlarda ishlatilinishi mumkin:

- 1) atletikachilarni kategoriyalarga ajratishda (koʻzi ojiz sportchi-visually impaired athlete);
- 2) maxsus jihozlarda (nogironlar aravachasi-wheelchair);
- 3) musobaqa turlarida (paralimpiya musobaqalari-Paralympic competitions);
- 4) tashkilotlarga mansub boʻlgan terminlarda (paralimpiya delegatsiyasi-Paralympic delegation).

Oʻzbek tilida Paralimpiadaga oid boʻlgan qoʻshma leksemalarning strukturaviy turlari juda koʻp. Koʻpchilik qoʻshma leksemalar oʻzbek tilida odatda quyidagi shakllarda namoyon boʻladi:

1.Ot+ot qolipidagi qoʻshma otlar strukturalar orasidagi eng koʻp uchraydigan namuna qolipi hisoblanadi.

Paralimpiya sportchisi-Paralympic athlete;

Nogironlar aravachasi-wheelchair;

Musobaqa reglamenti-competition regulations.

2.Sifat+ot qolipidagi birikmalar. Bunga oʻxshash birikmalar odatda maʼlum bir xususiyatni, kategoriyani aniqlashtirish uchun ishlatilinadi. Bunga oʻxshash terminlar ham Paralimpiada matnlarida koʻplab topilishi mumkin.

Koʻzi ojiz sportchi-visually impaired athlete;

Maxsus ehtiyojli bola-child with special needs;

Jismoniy cheklovli shaxs-person with physical limitations.

3.Ot+sifat qolipidagi soʻzlar qurilishi. Garchi bunga oʻxshash qolipdagi soʻzlar unchalik koʻp boʻlmasada, baʼzi bir turlari odatda stilistik hamda idiomatic sabablarga koʻra teskari ravishda oʻzgartirilgan boʻladi.

Delegatsiya rasmiy-official of the delegation;

Markaziy sport bazasi-central sports base.

Shuningdek, bu soʻzlar rasmiy hujjatlarda, tartib-qoidalarda, akademik sohalarda ikkilamchi yaʼni ikki maʼnolikdan qochish maqsadida qoʻllaniladi. Ularning strukturasi auditoriyaga, rasmiyatchilikka, grammatik funksiyasiga qarab oʻzgarishi mumkin. Juda koʻplab taʼlim hamda jurnalistika sohasida aniq

kommunikatsiyani ta'minlash maqsadida qo'llaniladi.

Demak, ma'lumotlarni umumlashtirashtiradigan bo'lsak, Paralimpiadaga oid leksik birliklarning ko'pchiligi asosan, qo'shma so'zlar yoki oddiy so'zlar shakllarida yasalishi mumkin. Bu kabi birliklarni ham o'zbek tilida, ham ingliz tilida taqqoslash tilshunoslar orasida turgan asosiy masalalardan biri bo'lishi mumkin.

Frazeologik birliklar: „kumush medal“, „oltin medal“, „musobaqa maydoni“ kabi barqaror iboralar, sport sohasiga xos frazeologik xususiyatlarni aks ettiradi.

Paralimpiadaga oid leksik birliklarning strukturaviy xususiyatlarini quyidagi jihatlardan ko'rib chiqish mumkin:

a) So'z yasalishi (morfologik tuzilishi) O'zlashma so'zlar: Paralimpiada sohasidagi ko'plab so'zlar xalqaro leksikadan o'zlashgan. Masalan: „Paralimpiya“ so'zi yunoncha „para“ (parallel) va „Olimpiya“ so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, o'zbek tiliga fonetik va morfologik moslashgan holda kiritilgan. „Medal“, „sport“, „dzyudo“ kabi so'zlar rus yoki ingliz tillari orqali kirgan xalqaro terminlar sifatida qabul qilinadi. Bu so'zlar o'zbek tilida fonetik jihatdan moslashtirilgan (masalan, „medal“ so'zi o'zbekcha talaffuz qilinadi). O'zbek tiliga xos so'z yasalishi: Paralimpiadaga oid ba'zi so'zlar o'zbek tilining ichki resurslari asosida hosil qilinadi. Masalan: „Nogiron“ so'zi o'zbekcha „no-“ (inkor) va „giron“ (og'ir, cheklangan) so'zlaridan kelib chiqadi. „Aravachali sportchi“ kabi birikmalar qo'shma so'z yasalishi orqali shakllanadi.

b) Sintaktik tuzilishi Qo'shma so'zlar va birikmalar: Paralimpiadaga oid leksik birliklar ko'pincha ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi. Masalan: „Paralimpiya o'yinlari“ – bu birikma „Paralimpiya“ (xalqaro so'z) va „o'yinlari“ (o'zbek tiliga xos ko'plik shakli) so'zlaridan iborat. „Nogironlar sporti“ – „nogironlar“ (ko'plik shakli) va „sporti“ (egallik shakli) birikmasi. Sifatdosh birikmalar: „Aravachali sport“, „imkoniyati cheklangan sportchi“ kabi sifatdosh shakllar o'zbek tilining sintaktik xususiyatlariga mos keladi. Bu birikmalar aniq va tasviriy ma'no berishga xizmat qiladi.

c) Semantik xususiyatlar Xalqaro va mahalliy ma'nolar: Paralimpiadaga oid so'zlarning aksariyati xalqaro sport terminologiyasidan kelib chiqadi, lekin ular o'zbek tilida mahalliy kontekstga moslashtiriladi. Masalan, „Paralimpiya“ so'zi xalqaro miqyosda „parallel Olimpiya“ ma'nosini anglatadi, ammo o'zbek tilida „imkoniyati cheklangan shaxslar uchun sport musobaqasi“ sifatida talqin qilinadi. Polisemiya va sinonimiya: Ba'zi so'zlar, masalan, „medal“ yoki „musobaqa“, umumiy sport kontekstida ham, Paralimpiada kontekstida ham ishlatiladi, bu esa polisemiyaga misol bo'ladi. Sinonimiya esa kamroq uchraydi, chunki sport terminlari ko'pincha aniq va standartlashgan bo'ladi.

d) Fonetik moslashuv Xalqaro soʻzlar oʻzbek tilining fonetik qonuniyatlariga moslashtiriladi. Masalan: „Paralimpiya“ soʻzida „para“ qismi oʻzbek tilidagi „a“ tovushiga mos ravishda talaffuz qilinadi. „Dzyudo“ soʻzi inglizcha „judo“ dan oʻzbek tiliga moslashtirilgan shaklda ishlatiladi.

Paralimpiadaga oid leksik birliklar quyidagi turlarga boʻlinadi: Umumiy sport terminlari: „Musobaqa“, „sportchi“, „medal“, „arena“. Paralimpiyaga xos terminlar: „Nogironlik“, „aravachali sport“, „imkoniyati cheklangan“. Frazologik birikmalar: „Oltin medal“, „musobaqa maydoni“, „Paralimpiya delegatsiyasi“. Oʻzlashma soʻzlar: „Paralimpiya“, „dzyudo“, „atletika“.

Morfologik moslashuv: Oʻzbek tilida Paralimpiadaga oid soʻzlar koʻpincha egalik, koʻplik yoki sifat-dosh shakllarida ishlatiladi. Masalan, „Paralimpiya oʻyinlari“, „nogiron sportchilar“. Sifat-dosh birikmalar: Oʻzbek tilida sifat-dosh shakllar koʻp qoʻllaniladi, masalan, „imkoniyati cheklangan shaxslar“, „aravachali musobaqa“. Barqarorlik: Paralimpiadaga oid leksik birliklar sport sohasiga xos boʻlgan barqaror iboralar sifatida shakllanadi va koʻpincha adabiy til normalariga mos keladi.

Paralimpiadaga oid leksik birliklar nafaqat sport sohasiga xizmat qiladi, balki ijtimoiy-madaniy kontekstda ham muhim rol oʻynaydi. Masalan, „nogironlik“ yoki „imkoniyati cheklangan“ kabi soʻzlar jamiyatda inklyuzivlik va tenglik tushunchalarini targʻib qilishga xizmat qiladi. Oʻzbek tilida bu soʻzlarning ishlatilishi jamiyatning nogiron shaxslarga boʻlgan munosabatini aks ettiradi va tilning ijtimoiy funksiyasini kuchaytiradi.

Oʻzbek tilidagi Paralimpiadaga oid leksik birliklar xalqaro terminlar va oʻzbek tilining ichki resurslari asosida shakllanadi. Ularning strukturaviy xususiyatlari morfologik moslashuv, sintaktik birikmalar, fonetik adaptatsiya va semantik oʻziga xosliklarda namoyon boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Bozorov, O. (2007). Oʻzbek tilining leksikologiyasi va frazeologiyasi. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (Oʻzbek tilidagi leksik birliklarning tuzilishi va shakllanish usullarini oʻrganish uchun umumiy manba).

2. Mengliyev, B. (2010). Oʻzbek tilining morfologiyasi. Toshkent: Yangi Asr Avlodi. (Soʻz yasalishi va morfologik moslashuv masalalarini tahlil qilish uchun).

3. Toʻrayeva, D. (2015). Oʻzbek tilida terminologiya va uning rivojlanishi. Toshkent: Akademnashr. (Xalqaro terminlarning oʻzbek tiliga moslashuvi va sport terminologiyasi boʻyicha maʼlumotlar uchun).

4. Hojiev, A. (2002). Oʻzbek tilining sintaksisi. Toshkent: Oʻqituvchi. (Murakkab

soʻzlar va frazeologik birikmalarning sintaktik tuzilishini oʻrganish uchun).

5.Rasulov, R. (1998). Oʻzbek tilida soʻz yasalishi. Toshkent: Fan.(Qoʻshma soʻzlar va sifat-dosh birikmalar hosil qilish qoidalarini tahlil qilish uchun).

6.International Paralympic Committee (2023). Paralympic Terminology Guide. Available at: <https://www.paralympic.org/Paralimpiyaga> oid xalqaro terminologiyani oʻrganish uchun rasmiy manba).

7.Oʻzbek tilining izohli lugʻati (2006-2008). 5 jildlik. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi.(Paralimpiya sohasiga oid soʻzlarning maʼnolari va ishlatilishini aniqlash uchun).